

UJTE

UNIVERSAL JOURNAL OF THEOLOGY

e-ISSN: 2548-0952

Cilt/Volume: 9, Sayı/Issue: 2, Yıl/Year: 2024 (Aralık/December)

ŞİHÂBÜDDİN EL-HAFÂCİ'NİN *RISÂLE FÎ MA'NA'L-İĞRÂ* ADLI RISÂLESİ: TAHKİK VE DEĞERLENDİRME

Shihâb al-Dîn al-Khafâjî's Risâla Fî Ma'na al-Ighra: Editing and Criticism

HARUN ABACI

Doç. Dr. Pamukkale Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Tefsir Anabilim Dalı
Assoc. Prof. Dr., Pamukkale University, Faculty of Theology, Department of Basic Islamic Science,
Department of Quranic Exegesis, Denizli/Türkiye

harunabaci@pau.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0003-2259-5722>

SELMA TURAN

Yüksek Lisans Öğrencisi. Pamukkale Üniversitesi, İslami İlimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri
Graduate Student, Pamukkale University, Institute of Islamic Science, Department of Basic Islamic
Science, Denizli/Turkey

sturan20@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0000-6507-2257>

Makale Bilgisi – Article Information Makale Türü/Article Type: Araştırma
Makalesi/ Research Article

Geliş Tarihi/Date Received: 10/10/2024

Kabul Tarihi/Date Accepted: 11/11/2024

Yayın Tarihi/Date Published: 31/12/2024

Atıf/Citation: Abacı, Harun – Turan, Selma. “Şihâbüddîn El-Hafâci'nin *Risâle Fî Ma'Na'l-İğrâ* Adlı Risâlesi: Tahkik ve Değerlendirme”. *Universal Journal of Theology* 9/2 (2024): 43-67. Doi: 10.56108/ujte.1582492

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/ujte>

ŞİHÂBÜDDİN EL-HAFÂCÎ'NİN RİSÂLE FÎ MA'NA'L-İĞRÂ ADLI RİSÂLESİ: TAHKİK VE DEĞERLENDİRME

Harun ABACI
Selma TURAN

Öz

Nahiv ilmi, İslâmî ilimler arasında diğer disiplinlerle olan ilişkisi ve temel İslâm bilimine kaynaklık etmesi açısından önemli bir yere sahiptir. Bu alanda, yazdığı eserler ve yaptığı katkılarla öne çıkan âlimler arasında Hafâcî (ö. 1069/1659) önemli bir şahsiyettir. Hafâcî, hocalarından hadis ve fıkıh dersleri alarak icâzet almış, daha sonra babasıyla hacca gitmiş ve Mekke ile Medine'deki edip, şair ve âlimlerle tanışarak onlardan ders almıştır. Dil, edebiyat, belâgat ve dinî ilimlerdeki derin bilgisiyle tanınan Hafâcî, birçok talebeye hocalık yapmıştır. Dil-edebiyat ve tefsir ilmi, onun en meşhur olduğu alanlar olarak kabul edilmektedir. Bu alanlardaki çalışmaları, günümüzde de değerini korumakta ve temel başvuru kaynakları arasında yer almaktadır. Bu makalede, Hafâcî'nin *Resâil-ü Şihâb Efendi* adlı mecmuasında yer alan *Risâle fî ma'na'l-ığrâ* adlı eseri incelenmiştir. Risâlenin temel kaynakları, Basra nahiv mektebinin önemli temsilcisi Sîbeveyhi'nin (ö. 180/796) *el-Kitâb* adlı eseri ile Şâtıbî'nin (ö. 790/1388) *el-Makâşidü's-şâfiye fî şerhi'l-Hulâşati'l-kâfiye* adlı eseridir. Yapılan araştırmalarda, risâlenin yalnızca bir nüshasının mevcut olduğu tespit edilmiştir. Hafâcî'nin bu eseri, nahiv ilminin önemli konularından olan ığrâ ve isim-fiiller meselesine açıklık getirmektedir. Müellif, eserin başında ığrânın sözlük ve terim anlamını verdikten sonra, ığrânın belirli kalıplar ile yapıldığını ifade etmiş ve bu kalıpları örneklerle açıklamıştır. Ancak dikkat çekici bir şekilde, risâlede ığrâ konusu ele alınırken ağırlıklı olarak isim-fiiller meselesine odaklanılmıştır. Bu durum, ığrâ kalıplarının çoğunun isim-fiillerden oluşmasıyla açıklanabilir. İsim-fiillerin sınıflandırılması konusu, nahivciler arasında uzun zamandır tartışma konusu olmuştur ve Hafâcî bu tartışmalara kendi görüşleriyle katkıda bulunmuştur. Risâlede, isim-fiillerin özellikleri, kalıpları, farklı âlimlerin bu konudaki görüşleri ve delillendirmeleri ele alınmıştır. Bu çalışma, Hafâcî'nin ilmî mirasına önemli bir katkı sağlamayı amaçlamaktadır. Çalışma iki ana bölüme ayrılmıştır. İlk bölümde, Hafâcî'nin hayatı, hocaları, öğrencileri ve eserleri hakkında bilgi verilmiş; risâlenin müellife aidiyeti, yazılış amacı, konusu, önemi, üslubu ve kaynakları değerlendirilmiştir. Ayrıca yazma nüshanın özellikleri tanıtılmış ve tahkikli neşir yöntemine dair bilgiler sunulmuştur. İkinci bölümde ise risâlenin tahkikli metni yer almaktadır. İçerik analizinde doküman inceleme yöntemi, tahkik sürecinde ise İSAM'ın tahkik esaslarına riâyet edilmiştir. Böylece Hafâcî'nin ilmî mirasının bir halkası daha gün yüzüne çıkarılmıştır.

Anahtar kelimeler: Arap Dili, Tefsir, Nahiv, İsim-Fiil, Hafâcî, İğrâ.

Shihâb al-Dîn al-Khafâjî's *Risâla Fî Ma'na al-Ighra*: Editing and Criticism

Abstract

Among the Islamic sciences, the science of Nahw has an important place in terms of its relationship with other disciplines and its role as a source for basic Islamic sciences. Hafâjî (d. 1069/1659) is one of the most prominent scholars in this field with his works and contributions. Hafâjî took hadîth and fiqh lessons from his teachers and received an ijâzah, then went on pilgrimage with his father and met the poets and scholars in Mecca and Medina and took lessons from them. Known for his deep knowledge of language, literature, eloquence and religious sciences, Hafâjî taught many students. Language-literature and tafsir are considered to be his most famous fields. His works in these fields still retain their value today and are among the main sources of reference. This article analyzes Hafâjî's *Risâla fî ma'na'l-ighra* in his collection *Resâ'il al-Shihâb*

Efendi. The main sources of the treatise are al-Sībawayhi's (d. 180/796) al-Kitāb and al-Shāṭibī's (d. 790/1388) al-Maḳāṣid al-shāfiya fī sharḥi al-Ḥulāṣati al-kāfiya. Research has revealed that only one copy of this treatise exists. This work of Hafāji clarifies the issue of ijra and noun-verbs, which are important topics of the science of grammar. At the beginning of the work, after giving the dictionary and terminological meaning of ijra, the author states that ijra is made with certain patterns and explains these patterns with examples. However, it is noteworthy that the treatise mainly focuses on the issue of noun-verbs while discussing the issue of ijra. This can be explained by the fact that most of the ijra patterns are composed of noun-verbs. The classification of noun-verbs has long been a subject of debate among grammarians, and al-Hafāji contributed to this debate with his own views. In the treatise, the characteristics of noun-verbs, their patterns, the views of different scholars on this issue, and their arguments are discussed. This study aims to make an important contribution to al-Hafāji's scholarly legacy. The study consists of two main parts. In the first part, information about Hafāji's life, teachers, students, and works is given, and the authorship, purpose, subject, importance, style, and sources of the treatise are evaluated. In addition, the features of the manuscript are introduced and information about the method of critical edition is presented. In the second part, the edited text of the treatise is presented. In the content analysis, the document analysis method was used, and in the editing process, ISAM's editing principles were followed. Thus, one more link of Hafāji's scholarly legacy has been brought to light.

Keywords: Arabic Language, Tafsir, Nahw, Noun-Verb, Hafāji, Igrā.

Giriş

Bu araştırmada Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ömer el-Hafâcî'nin (ö. 1069/1659) Türkiye Yazma Eserler Kurumu Süleymaniye Kütüphanesi, Murad Molla nüshasında *Resâil-ü Şihâb Efendi* mecmua içerisinde yer alan *Risâle fî ma'na'l-iğrâ* isimli risâlesi tahkikli metin neşriyle yayına hazırlandı.

Şihâbüddîn Hafâcî, XVII. yüzyılda yaşamış, Mısırlı fakih, müfessir, dil ve edebiyat âlimidir. Hafâcî ve eserleri hakkında birçok çalışma kaleme alınmıştır. Güncel çalışmalardan bir kısmı ise şunlardır: Mustafa Keskin'in *Şehâbeddin el-Hafâcî: Hayatı, İlmi Şahsiyeti ve Eserleri* isimli makalesi, Abdulhamit Turgut'un *Şehâbeddin el-Hafâcî ve Nahivdeki Yöntemi adlı makalesi*, Mustafa Alkhedr'in *el-Hafâcî ve inâyetü'l-kâdî ve kifâyetü'r-râzî Hâşiyesindeki Kur'ân İlimlerini Kullanım Metodu* adlı makalesi, Yusuf Sami Samancı'nın *Şehâbeddin el-Hafâcî'nin Hayatı ve Şifâu'l-ğalîl* adlı yüksek lisans tezi vb. çalışmalar bulunmaktadır. Bu sebeple çalışmamızda müellifin hayatı ve eserleri konusunda detaya inilmemiştir. Çalışmamızın muhtevasını oluşturan risâlenin adı her ne kadar *Risâle fî ma'na'l-iğrâ* olsa da müellif iki varaktan müteşekkil eserinde, iğrâ başlığı adı altında isim-fiillerin özelliklerini ve kalıplarını anlatmıştır.

Arap dilinde kelimenin, isim, fiil ve harf şeklinde üç kısma ayrılmasından dolayı, Arapça da kelimeler bu üçün türün dışına çıkmamaktadır. Fiilin anlamını taşıyan, fakat fiilin alametlerini taşımayan isim-fiillerin ise bu üç kısımdan birisine girmesi gerekmektedir. Bu hususta nahivciler ihtilaf

etmişlerdir. Kufelilerden bir grup, isim-fiilleri gerçek fiil olarak kabul ederken, Basralılar ise isim-fiiller, isimler gibi kullanılan fiil olduğunu ifade etmiştir. Nahivcilerden bazıları ise isim-fiilleri başlı başına bir kelime grubu olarak kabul etmiştir. Bu tartışmalar Hafâcî, döneminde de devam etmiş olsa gerek ki, müellif de bu konuda bir izaha gerek duymuştur. Değerlendirme kısmında tanımı yapıldığı üzere iğrâ, muhatabı hayırlı bir iş yapması konusunda teşvik etmektir. Tahzir ise muhatabı bir konuda korkutmak ve bir olay karşısında korumaktır. İsim-fiillerin, kalıplarına ve örneklerine bakıldığında kişiyi teşvik etme, emir verme, sakındırma ve uyarma manaları vardır. Müellifimiz, zikrül-cüz iradetül-küll usulü ile iğrânın ve tahzirin, isim-fiil üslûplarıyla yaygın kullanımın olması nedeniyle isim-fiilleri iğrâ kalıplarından kabul ederek, *Risâle fî ma'na'l-iğrâ* risâlesinde ele almıştır. Makalenin araştırma ve değerlendirme bölümünde Hafâcî'nin hayatı, eserleri ve *Risâle fî ma'na'l-iğrâ* isimli eserin muhtevası ayrıntılı bilgiye yer verilmiştir.

A. Araştırma ve Değerlendirme

1. Müellifin Hayatı

Şehâbeddin lakabıyla bilinmekte olan bu âlimin künyesi Ebü'l- Abbas'tır. Hafâce kabilesine olan nispeti sebebiyle de el-Hafâcî diye bilinmektedir. Asıl ismi Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ömer el-Hafâcî'dir. 977/1569 senesinde Mısır'ın Kahire şehrine yakın bir ilçe olan Seryâkus'ta doğmuştur.¹ el-Hafâcî'nin ailesi o dönemde bilim ve edebiyatta kendilerini geliştirmiş, güzide bir ailedir. Babası ise dönemin ihtiram gösterilen âlimlerinden Muhammed b. Ömer el-Hafâcî eş-Şâfi'î (1011/1602)'dir.² el-Hafâcî, Hafâce kelimesine nispeti anlatmaktadır. Hafâce kelimesi ile neyin kastedildiği noktasında ise iki görüş vardır. Bunlardan birincisi; bir kadının ismi olduğu iddiasıdır. İkincisi ise; kabilenin atası olan Muâviye ismindeki kişiye verilen ikinci isim olduğu görüşüdür.³

Hafâcî'nin eğitim hayatı oldukça yoğun geçmiştir. Şöyle ki Mısır'daki yoğun eğitiminin ardından Mekke ve Medine'deki âlim, edip ve şairlerle istişare edip onlardan da istifade etmiştir. Daha sonra ise İstanbul'a gidip oradaki birçok üstattan eğitimler almıştır. İstanbul'da kaldığı süre zarfında ilmi ve başarısı sayesinde rüştünü ispat eden Hafâcî, ilk resmi vazifesine

¹ Âdil Nuveyhid, *Mu'cemu'l-mufessirîn min sadri'l-islâm hatta'l-asri'l-hâdir* (Beyrut: Muessesetu'n- Nuveyhidî's-Sekâfiyye, 1983), 75.

² Muhammed el-Emîn b. Fazlillâh b. Muhibbillâh Muhibbî, *Hulâsatü'l-eser fi e'yâni'l-karni'l-hâdî 'aşar* (Kahire: Matbaatu'l- Vehbiyye, 1284), 4/76-77.

³ Ebü'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdirezzâk el-Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-kâmûs*, thk. Mustafa Hicazî (Kuveyt: Matbaatu Hukümeti'l-Kuveyt, 1969), 5/526; Mustafa Keskin, "Şihâbüddîn el-Hafâcî: Hayatı, İlmi Şahsiyeti ve Eserleri", *Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/2 (Aralık 2016), 107.

Rumeli kadılığı ile başlamıştır. Dördüncü Murad döneminde (ö. 1623-1640) ise saygınlığı daha da artarak Selânik ve Üsküp kadılıklarına atanmıştır. Bu görevlerinin akabinde son olarak Kahire’de kadılık görevi icra etmiştir.⁴

1.2 Hocaları

Şihâbüddîn el-Hafâcî’nin ilk hocası babası Muhammed b. Ömer el-Hafâcî’dir. Hafâcî, bir süre babasının yanında farklı alanlarda eğitim aldıktan sonra yakın akrabası olan dönemin tanınmış âlimlerinden dayısı Ebû Bekir b. İsmâil b. Şihâbüddîn eş-Şenevânî’nin (ö. 1019/1611)⁵ derslerine katılmıştır. Hafâcî “zamanın Sîbeveyhi” ve “döneminin Şâfi’isi” diyerek anlattığı⁶ dayısından meânî, Arapça, mantık, nahiv, edebiyat ilimleri de dahil olmak üzere Hanefî ve Şâfiî mezhebinin temel kaynaklarını müzakere etmiştir.⁷ Hafâcî dayısı eş-Şenevânî’nin dışında Mısırlı birçok âlimden ilim tahsil etmiştir. Mısırlı üstatlarından bazılarının isimleri ise şunlardır; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Ahmed b. Hamza er-Remlî el-Menûfî el-Ensârî el-Mısri (ö. 1004/1596)⁸, Nûreddîn Ali b. Yahya ez-Zeyyâdî el-Mısri eş-Şâfi’î (ö. 1024/1615)⁹, İbn Gânim lakabıyla meşhur Nûrüddîn Alî b. Muhammed b. Alî el-Hazrecî el-Makdisî (ö. 1004/1596)¹⁰, Cemâluddîn İbrahim b. Abdurrahman el-’Alkamî (ö. 994/1585).¹¹

1.3. Öğrencileri

Hafâcî’nin birçok talebesi olmakla beraber bazı öğrencilerinin isimleri şunlardır: Abdülkâdir b. Ömer b. Bâyezîd el-Bağdâdî (ö. 1093/1682)¹², Muhammed el-Emîn b. Fazlillâh b. Muhibbillâh el-Muhibbî el-Ulvânî el-Hamevî ed-Dımaşkî (ö. 1111/1699).¹³

1.4. Eserleri

1- *Habâya’z-zevâyâ fîmâ fi’r-ricâl mine’l-bekâyâ*: Müellif, bu eserin kendisine aidiyetini Reyhanetu’l-elibba’da zikretmiştir.¹⁴

⁴ Muhibbî, *Hulâsatü’l-eser*, 1/333.

⁵ Ayrıntılı bilgi için bk. Mehmet Yavuz, “Şenevânî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2019), 2/549-551.

⁶ Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ömer Hafâcî, *Reyhânetü’l-elibbâ ve zehretü’l-hayâti’d-dünyâ*, thk. Abdulfettâh Muhammed Hulv (Kahire: Matbaatu İsa el-Babî el-Halebî, 1967), 2/300.

⁷ Hafâcî, *Reyhânetü’l-elibbâ*, 2/327.

⁸ Biyografisi için bk. Muhibbî, *Hulâsatü’l-eser*, 3/342-348.

⁹ Biyografisi için bk. Muhibbî, *Hulâsatü’l-eser*, 3/195-197.

¹⁰ Biyografisi için bk. Muhibbî, *Hulâsatü’l-eser*, 3/180-185.

¹¹ Biyografisi için bk. Hafâcî, *Reyhânetü’l-elibbâ*, 2/77-78.

¹² Ayrıntılı bilgi için bk. Nazif Hoca, “Abdülkâdir el-Bağdâdî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/230-231.

¹³ Ayrıntılı bilgi için bk. İsmail Durmuş, “Muhibbî, Muhammed Emîn”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2020), 31/35-37.

¹⁴ Hafâcî, *Reyhânetü’l-elibbâ*, 1/11.

2- *Reyhânetü'l-elibbâ ve zehretü'l-hayâti'd-dünyâ*: Hafâcî, bu eserinde hem kendi zamanında hem de kendisinden önce yaşamış şair ve âlimlerin hayatlarını incelemiş, ayrıca bu şahsiyetlerin eserlerinden örnekler sunmuştur.¹⁵

3- *Tırâzü'l-mecâlis*: Müellif, bu eseri *Reyhânetü'l-elibba* isimli eserinde *Tırâzü'l-mecâlis* adıyla anmış olduğu gibi başka kaynaklarda da aynı isimle zikredilmektedir.¹⁶ El-Emâlî tarzında kaleme alınan ve dil ile edebiyat konularını işleyen bu eser, elli meclisten oluşmaktadır. Ayrıca, hadis ve tarih alanlarına da dair bazı hususları içermektedir.¹⁷

4- *Şerhu dürreti'l-ğavvâs fî evhâmi'l-havâs*: Bu eser Ebû Muhammed Kâsım b. Alî b. Muhammed el-Harîrî (ö. 516/1122)¹⁸'nin *Dürretü'l-ğavvâs* isimli kitabının şerhidir. Şerh kitabının kendisine ait olduğunu ifade eden Hafâcî'yi biyografi kaynakları da desteklemektedir.¹⁹

5- *Şifâ'ü'l-ğalîl fî kelâmi'l-'Arab mine'd-dahîl*: Müellif bu eserin kendisine aidiyetini *Înâyetü'l-kâdî ve kifâyetü'r-râzî* haşiyesinde zikretmektedir.²⁰

6- *Nesîmü'r-riyâz fî Şerhi Şifâ'i'l-Kâdî 'İyâz*: Hafâcî, bu eserin kendisine ait olduğunu *Reyhânetü'l-elibba* isimli eserinde ve Beyzâvî üzerine yazdığı *Înâyetü'l-kâdî ve kifâyetü'r-râzî* adlı haşiyesinde yer vermiştir.²¹

7- *Înâyetü'l-kâdî ve kifâyetü'r-râzî (Hâşiye 'alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*: Beyzâvî'nin meşhur tefsiri *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl*'e yazmış olduğu bu haşiye Hafâcî'nin en kapsamlı eseridir. Eserde geçen tüm kelimeler birer birer izah edilmiştir.²²

8- *Dîvânü'l-edeb fî zikri (mehâsini) şu'arâ'i'l-'Arab*: Hafâcî, bu eserin kendisinin olduğunu *Reyhânetü'l-elibba* da zikretmiştir.²³ Ayrıca başka kaynaklarda da bu eserin, Hafâcî'ye ait olduğu ifade edilmektedir.²⁴ Bu eserin bir yazma nüshası, *Dîvânü'l-Edeb fî Mehâsini Bûleğâi'l-Arab* ismiyle Millet Kütüphanesinde Feyzullah Efendi bölümünde 1596 numara ile kayıtlıdır.

¹⁵ Muhibbî, *Hulâsatü'l-eser*, 2/332-333; Abdulhamit Turgut, "Şehâbeddin el-Hafâcî ve Nahivdeki Yöntemi", *Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 6/2 (2022), 849.

¹⁶ Hafâcî, *Reyhânetü'l-elibbâ*, 2/340.

¹⁷ Muhibbî, *Hulâsatü'l-eser*, 2/332-333; Ali Şakir Ergin, "Hafâcî, Şehâbeddin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/72-73; Turgut, "Şehâbeddin el-Hafâcî ve Nahivdeki Yöntemi", 849.

¹⁸ Hulusi Kılıç, "Harîrî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/191-192.

¹⁹ Hafâcî, *Reyhânetü'l-elibba*, 2/340.

²⁰ Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ömer el-Hafâcî, *Înâyetü'l-kâdî ve kifâyetü'r-Râzî hâşiye 'alâ tefsîri'l-Beyzâvî* (Beirut: Dâru Sadr, tsz), 1/119.

²¹ Hafâcî, *Reyhânetü'l-elibbâ*, 2/340; Keskin, "Şihâbüddîn el-Hafâcî: Hayatı, İlmi Şahsiyeti ve Eserleri", 124.

²² Muhibbî, *Hulâsatü'l-eser*, 2/332-333; Ergin, "Hafâcî, Şehâbeddin", 15/15/72-73; Turgut, "Şehâbeddin el-Hafâcî ve Nahivdeki Yöntemi", 849.

²³ Hafâcî, *Reyhânetü'l-elibbâ*, 2/340.

²⁴ Keskin, "Şihâbüddîn el-Hafâcî: Hayatı, İlmi Şahsiyeti ve Eserleri", 124.

9- *Resâil-ü Şihâb Efendi*: Bu eser, makalemizin konusu olan *Risâle fî ma'na'l-iğrâ* adlı risâleyi de içeren ve toplamda 72 risâle barındıran, tamamı Hafâcî'ye ait bir mecmuadır. Eserin yazma nüshası, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı'na bağlı Süleymaniye Kütüphanesi'nin Murad Molla bölümünde, 01836-047 demirbaş numarasıyla kayıtlıdır. Eserdeki risâlelerden 31'i Arap dili ve edebiyatı üzerine olup, bu risâlelerin başlıkları ise şu şekildedir:

- *Kaydü'l-Evâbid fî Mühimmâti'l-Fevâid/ Risâle fî l'râbi el-Hamdü li'llâh*
- *Risâle fî'l-fark beyne'l-fâili'l-hakîkî ve'l-fâili'l-lügavî*
- *Risâle fî işkâl fî mâkâmâti'l-Harîrî*
- *Risâle fî izâfeti Şehri Ramazan*
- *Risâle fî binâi harâm ve mâ fihi*
- *Risâle fî kavli seyyid es-sind min enne nisbete'l-sasîra ilâ müdrakâtihâ*
- *Risâle fî kavlihim leyse't-tayyib illa'l-misk*
- *Risâle fî lugaz nahvî*
- *Risâle fî kavlihim tahiyetün beynehüm darbun vecî'un*
- *Risâle fî'l-gâyâti'l-mebniyye ale'z-zamm*
- *Risâle fî beyt li-Urve b. Verd*
- *Risâle fî'l-hurûfi'l-zevlekyye*
- *Risâle fî -ta'diye li'l-mef'ûl ve ma'nâhu*
- *Risâle fî'l-izâfet ve mâ yete'alleku bi-hâ fî izâfeti Fâtihati'l-Kitâb*
- *Risâle fî umûmi'n-nekrati'l-menfiyye bi-lâ*
- *Risâle fî kavlihim eraeyte*
- *Risâle fî ta'diyeti f'ili't-teaccüb*
- *Risâle fî inne-mâ ve ahvâlihî*
- *Risâle fî hükmi'l-kalb fî't-tasrîf*
- *Risâle fî ma'na'l-iğrâ*
- *Halâvetü'l-hall fî'l-atfale'l-mahall*
- *Risâle fî vukûi haysü mevsûleten*
- *Risâle fî teşbîhi's-şey'bi-ismihî*
- *Risâle fî ma'na'l-küll*
- *Risâle fî ma'na'l-îmâ inde'l-üdebâ*
- *Risâle fî nasbı vahdehû*
- *Risâle fî tesniyeti lafzı Ömr*
- *Risâle fî ma'na'z-zarûret ve i'mâli ismi'l-fâ'il el-mâziye*

- *Risâle fî tahkîki kavlihim Fadlan*
- *Risâle fî mâ yete'alleku bi-tefhîmi'l-lâm fî nahve's-salât*
- *Şerhu kasideti'l-Ceymiyye li-İbn Fârız.*

Geri kalan risâlelerden beşi siyer, altısı kelâm, biri hadis, ikisi fıkıh ve biri de mantık ilmi alanında kaleme alınmıştır.²⁵

1.4. Vefatı

Hafâcî, üstlendiği tüm görevlerin ardından, ömrünün geri kalan kısmını eserler kaleme alarak geçirmiştir. Sonuç olarak, 3 Haziran 1659 tarihinde Kahire'de vefat etmiştir.²⁶

2. Risâle Fî Ma'na'l-İğrâ Adlı Risâlenin Özellikleri

2.1. Eserin Müellife Nispeti

Bu risâlenin yer aldığı eserin ilk sayfasında, eserdeki tüm risâlelerin Şihâb Efendi'ye ait olduğu belirtilmektedir. Dolayısıyla, risâlenin mukaddimesinde veya ferağ kaydında müellifin ismi yer almıyor olsa da eserin ilk sayfasındaki bu bilgiye dayanarak, risâlenin Hafâcî'ye ait olduğu tespit edilmiştir. Bu durum, risâlenin müellifine dair belirsizliğin giderilmesinde önemli bir kaynak teşkil etmektedir.

2.2. Eserin Telif Sebebi

Müellif eserin mukaddimesinde eseri niçin telif ettiğine dair herhangi bir bilgiye yer vermemektedir. Ancak iğrâ ve isim-fiiller konusunun nahivciler arasında tartışmalı olması dikkate alınarak o dönemde de kendisine sorulan bir soru üzere bu risâleyi kaleme alma ihtimali söz konusu olmuş olabileceği düşünülmektedir.

2.3. Eserin Konusu, Önemi ve Değerlendirmesi

Arapçada “إِغْرَاءٌ” kelimesi “أَغْرَى يُغْرِي” fiilinin mastarı olup “إِفْعَالٌ” babından gelmektedir. Kelime anlamı ise teşvik etmek, sevk etmek, kışkırtmak, yönlendirmek, tutkun olmak ve düşkün olmak manalarına gelmektedir.²⁷ İstilahda ise İğrânın, Arap dilcileri tarafından farklı tarifleri yapılmıştır; İbnü'l-

²⁵ Hafâcî, *Resâil-ü Şihâb Efendi* (Murad Molla, 313144),109-110.

²⁶ Muhibbî, *Hulâsati'l-eser*, 1/343; Keskin, “Şihâbüddîn el-Hafâcî: Hayatı, İlmi Şahsiyeti ve Eserleri”, 112.

²⁷ Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab* (Beyrut: Dâru Sâdır, 1414), 15/121; Habip Uz, *Arap Şiirinde Tahzir ve İğrânın Üslup Bakımından İncelenmesi* (Karaman: Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021), 46.

Hâcib şöyle tarif etmiştir: “*Fiili daima gizlenen mensûb isimlerdendir.*”²⁸ İbn Mâlik ise iğrâyı: “*Muhâtabı teşvik etmek amacıyla gizli bir fiilin mefulü bihi olarak zikredilen kelimedir.*”²⁹ şeklinde ifade ederken, İbn Hişâm, iğrânın tarifini şöyle yapmıştır: “*İğrâ karşı tarafı güzel bir şeyi yapması için uyarmaktır.*”³⁰ İbn Akîl de eserinde iğrânın tarifini şu şekilde yapmıştır: “*Övgüyü celbeden bir durumu muhâtaba emretmektir.*”³¹ Süyûtî ise iğrâyı: “*لَرْمُ* fiilinin takdiri ile mensûb olan isimdir.”³² diyerek tanımlamıştır. Sabbân da eserinde bir önceki tarifi aynı yapmıştır.³³ Hafâcî’ye gelince, o ise iğrânın sözlük anlamını nahivcilerle aynı şekilde belirtmekle beraber terim anlamının ise bazı özel kalıplarla bir şeyi zorunlu kılmak, bir şeye teşvik etmek anlamına geldiği ifade ederek bu konuda bir farklılık arz ettiği görülmektedir. Hafâcî’nin tanımının önceki nahivcilerin tanımından farkı şudur:

a) Önceki nahivciler iğrânın sadece muhâtabı teşvik amacıyla sınırlı olduğunu söylerken Hafâcî teşvik yanında zorunlu bir eyleme yöneltmek anlamını da ilave etmiştir.

b) Nahiv kitaplarında iğrâ kalıpları genellikle dağınık bir şekilde ele alınırken, Hafâcî bu konuyu daha derli toplu bir biçimde sunmuştur. Eserinin adı *Risâle fî ma’na’l-iğrâ* olmasına rağmen, müellif bu başlık altında iğrâdan ziyade zikrül-cüz ve iradetül-küll usulüyle isim-fiilleri ele almıştır. Çünkü iğrâ usûlü, çoğunlukla isim-fiillerle gerçekleştirilen bir yapıdır. Bu bağlamda, Hafâcî’nin eserinde, iğrâ kavramının anlaşılmasında isim-fiillerin rolü ve kullanımı üzerinde durulmuş, iğrâ usulünün dilsel yapıları daha sistematik bir şekilde açıklanmıştır. Arap dili ve nahiv ilmi açısından bakıldığında, Hafâcî’nin bu yaklaşımı, konunun daha anlaşılır ve düzenli bir şekilde ele alınmasına olanak tanımaktadır.

İsim-Fiiller “ أسماء الأفعال ” : İsim-fiiller, yapıları bakımından fiillerin özelliklerini taşımazlar; ancak fiil anlamında kullanılabilirler.³⁴ Bu

²⁸ Ebû’l-Hasen Muhammed b. el-Hüseyn b. Mûsâ b. Muhammed eş-Şerîf er-Radî, *Şerhu’r-Radi ala’l-Kâfiyeti İbni’l-Hacib* (Bingâzi: Camiatu Garyounis, 1996), 1/577;Uz, *Arap Şiirinde Tahzir ve İğrânın Üslup Bakımından İncelenmesi*, 50.

²⁹ Ebû Abdullâh Cemâlüddîn Muhammed b. Abdullâh İbn Mâlik et-Tâî, *Şerhu’l-Kâfiyeti’s-sâfiye* (Mekke: Câmî’atü Ümmi’l-Kurâ, 1982),2/42;Uz, *Arap Şiirinde Tahzir ve İğrânın Üslup Bakımından İncelenmesi*, 50.

³⁰ Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdullâh b. Yûsuf İbn Hişâm en-Nahvî, *Evezahu’l-mesâlik ‘ilâ Elfiyyeti İbn Mâlik*, nşr. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamid (Beirut: Mektebu’l Asriyye, 2003), 4/74;Uz, *Arap Şiirinde Tahzir ve İğrânın Üslup Bakımından İncelenmesi*, 49;Uz, *Arap Şiirinde Tahzir ve İğrânın Üslup Bakımından İncelenmesi*, 50.

³¹ Ebû Muhammed Bahâüddîn Abdullah b. Abdîrahmân b. Abdillâh İbn Akîl, *Şerhu Elfiyyeti İbn Mâlik*, nşr. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid (Dımaşk: Daru’l-Fikr, 1985), 4/4/301; Uz, *Arap Şiirinde Tahzir ve İğrânın Üslup Bakımından İncelenmesi*, 50.

³² Ebû’l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Süyûtî, *Hem’u’l-hevâmi’ fî şerhi cen’i’l-cevâmi’* (Beirut: Müessesetü’r-Risâle, 1992), 3/27;Uz, *Arap Şiirinde Tahzir ve İğrânın Üslup Bakımından İncelenmesi*, 50.

³³ Ebû’l-İrfân Muhammed b. Alf Sabbân, *Hâşiye ‘alâ şerhi’l-işmûni menhecü’s-sâlik ilâ Elfiyyeti İbn Mâlik hâşiyyetü’s-Sabbân* (Beirut: Daru’l-Fikr, tsz), 3/3/188; Uz, *Arap Şiirinde Tahzir ve İğrânın Üslup Bakımından İncelenmesi*, 50.

³⁴ Mustafa Galâyânî, *Câmiü’d-Durûsi-l Arabiyye* (Beirut: Mektebetü Asriyye, 1994), 155; Bolat Emrah, *Arap Dilinde İsim-Fiiller ve Kur’an Semantiğine Etkileri* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022), 51.

özelliklerinden ötürü, dil âlimleri isim-fiillerin hangi grupta yer alması gerektiği konusunda farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. Hafâcî, eserinde bu farklı görüşleri ele alarak, isim-fiillerin dilbilimsel sınıflandırılmasına dair ortaya çıkan bu çeşitliliği tartışmıştır. Arap dili ve nahiv ilmi açısından, isim-fiillerin fiil anlamını taşıırken fiil özelliklerinden yoksun olmaları, dilin yapısal ve anlam ilişkilerini anlamada önemli bir mesele teşkil etmektedir. Hafâcî'nin bu konudaki açıklamaları, isim-fiillerin doğru bir şekilde sınıflandırılmasına yönelik önemli bir katkı sunmaktadır.

a) İsim-Fiillerin Kısımları

1. Zaman Bakımından İsim-Fiiller: Emir, Mazi ve muzari olmak üzere üçe ayrılırlar. Risâlede geçen (شَتَّانَ) (farklı oldu) mazi isim-fiile, (رُوَيْدًا) = (أَهْمِلْ) ise (yavaş ol) manasında emir isim-fiile örnek teşkil eder, (رُوَيْدًا)'nin aynı zamanda mastar olarak da kullanımı mevcuttur.

2. Kökeni Bakımından İsim-Fiiller:

Mürtecel ve Menkûl isim-fiiller olmak üzere ikiye ayrılmaktadır.

a) Mürtecel isim-fiiller: Başka bir kökten dönüştürülmemiş yani doğrudan isim-fiil şeklinde kullanımı olan isim-fiillerdir ve semâ'î'dirler. Örnek; (شَتَّانَ) (farklı oldu), (هَيْهَاتَ) (Ne kadar da uzak!).

b) Menkûl isim-fiiller: Öncesinde farklı bir mana da kullanılan kelimeler veya kelime gruplarından nakledilen isim-fiillerdir. Menkûl isim fiiller câr-mecrurdan, zarflardan veya mastardan nakledilebilir.³⁵ Menkûl olan isim-fiiller semâ'î'dir. Kıyas kabul etmeyip sadece Araplardan işitildiği haliyle kullanılırlar. Ayrıca tüm zarfların isim-fiil olarak kullanımı yoktur. Sadece daha önce kullanıldığı nakledilen zarflar isim-fiil olarak kullanılabilir.

1- Câr-Mecrurdan Nakledilen İsim-Fiiller: Aslı câr-mecrur olan isim-fiillerdir, kullanımları semâ'î'dir. Bu harf-i cerler muttasıl zamirlerle beraber kullanılır ve emir fiil anlamına gelirler. (عَلَيْكَ زَيْدًا) (Zeyd'i takip et) cümlesi isim-fiilin bu türüne örnektir. (عَلَيْكَ) (tut, sınıksız sarıl, sana gereklidir) müteaddî bir isim-fiildir ve (خُذْهُ مِنْ فَوْقِكَ) (Zeyd'i başından yakala) ve (الزَّمَهُ) (tut) manasındadır. Bu anlama göre harf-i cer ve mecrur gizli bir fiilin mefulü bih gayri sarihidir. Fakat fiil hazfedilmiş harf-i cer ve mecrur ise bu fiilin yerine ikame edilmiştir. Böylece artık harf-i cer ve mecrur hazfedilen o fiil yerine amel etmektedir.

2- Zarftan Nakledilen İsim-Fiiller: Bunlara muzaf isim-fiil de denilmektedir. Bunların aslı zarftır. (عِنْدَكَ زَيْدًا) cümlesi aslı zarf olan isim-fiillere örnektir. (عِنْدَكَ) müteaddî bir isim-fiildir (خُذْهُ مِنْ عِنْدَكَ) (onu yanında tut)

³⁵ Eymen Abdürrezzâk Şevvâ, *Mu'cemu Esmâ'i'l-Ef'â'li Fi'l-Lugati'l-Arabiyyeti* (Dımaşk: Matbûât Mecmei'l-Lugati'l-Arabiyyeti, 2006), 19; Emrah, *Arap Dilinde İsim-Fiiller ve Kur'an Semantiğine Etkileri*, 47.

anlamındadır. Zarf olan isim-fiillerden olan (دُونَكَ) de aynı şekilde mütaddî olup (خُدُّ) (al) manasına gelebildiği gibi aynı zamanda (تَأَخَّرَ) (Gecik, geri dur) manasında lazım da olabilir.

Ebû Osmân Bekr b. Muhammed b. Habîb el-Mâzinî (ö. 249/863)³⁶ ise (خُدُّ مِنْ عَلَيْكَ) (Zeyd'i takip et) ifadesinin aslının (خُدُّ مِنْ عَلَيْكَ) olduğunu yani (جَهَةً فَوْقَكَ) manasına geldiğini ifade etmiştir. Burada (مِنْ) manasını, (فَوْقَكَ)'ye (عَلَيْكَ) manası vermiştir. Yani (خُدُّ مِنْ عَلَيْكَ) (Zeyd'i üst tarafından yakala) manasına geldiğini ve (مِنْ) harf-i cerinin hazfedildiğini söylemiştir. Çünkü fiil çoğu zaman bir harf-i cer ile mefulün bihini alır. Sonra bizzat kendisi mefulü bihe müteaddî olur yani önce harf-i cer hazfedilir sonra îsâl yapılır. (خُدُّ مِنْ عَلَيْكَ) (Zeyd'i üst tarafından yakala) örneğinde (عَلَى)'nin harf-i cer değil aslı itibariyle (فَوْق) anlamında zarf isim olduğuna işaret ediyor. Zarf olduğundan dolayı başına (مِنْ) harf-i ceri gelmesi gerektiğini fakat fiillerde hazf-i îsâl durumu çokça gerçekleştiği için buradaki zarf olan (عَلَى) dan da (مِنْ) harf-i cerinin hazfedildiğini belirtmektedir. Ardından (خُدُّ) kelimesine de gerek kalmadığını ifade etmiştir. Örneğin (إِخْذَرُ بِيَاكَ) cümlesinde de (إِخْذَرُ) (sakın) fiiline ihtiyaç kalmamıştır. Adeta (إِيَّاكَ) lafzı söz konusu fiilin manası için vazedilmiştir.

Ayrıca (إِيَّاكَ) kalıbı dışındaki yerlerde de fiilin hazfedilmesi câizdir. Örneğin câr ve mecrurdan nakledilen isim-fiillerden olan (فَعَلَيْكَ) lafzı ise (الزَّمُّ) (sarıl) ve (خُدُّ) (tut) fiillerinin manası için vazedilmiştir. Fakat (إِيَّاكَ) asli itibariyle gizli bir fiilin mefulü bihi olduğu için nahivciler bu lafzı ismi-fiiller içerisinde zikretmemişlerdir.

3- Mastardan Nakledilen İsim-Fiiller: Risâledeki (رُوَيْدًا) isim-fiili (أُرْوَدًا) -(أُرْوَدًا) mastarından alınmıştır. Ziyade harfler atılarak, ism-i tasğir yapılmıştır.³⁷

3. Kıyâsî İsim-Fiiller:

(فَعَالٍ) vezninde yapılan ve emir kipinde olan isim-fiillerdir. İsim-fiillerden semâî' olmayan tek türdür. "Müştak isim-fiil" veya "ma'dûl isim-fiiller olarak da adlandırılır.. Örnek; (نَزَلَ) (aşağı in) manasındaki (انزُلْ) emir fiilinden türetilmiştir.³⁸

4. İsim-Fiile Benzeyen Kelimeler:

Şibih fiiller, fiil gibi tesir eden isimlerdir. Gerekli şartların sağlanması ile diğer kelimelere etki edebildikleri için isim-fiil olarak adlandırılmıştır. Bunlar, isim-fiiller gibi isim oldukları halde fiil gibi etki ederler.³⁹ Örneğin (ضَرَبًا)

³⁶ Ayrıntılı bilgi için bk. Hüseyin Elmalı, "Ebû Osman El-Mâzinî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1994), 209-210.

³⁷ Emrah, *Arap Dilinde İsim-Fiiller ve Kur'an Semantiğine Etkileri*, 49.

³⁸ Abdülğani Dakr, *Mu'cemu'l-Kava'idu'l-Arabiyye Fi'n-Nahvi ve't-Tasrif* (Dimaşk: Dâru'l- Kalem, 1986), 43-44; Emrah, *Arap Dilinde İsim-Fiiller ve Kur'an Semantiğine Etkileri*, 49.

³⁹ Emrah, *Arap Dilinde İsim-Fiiller ve Kur'an Semantiğine Etkileri*, 52.

(vurmak) aslında mastardır fakat isim gibi muamele görür ve (اضْرَبْ) (döv) manasına gelmektedir. Yine aynı şekilde (ضَارِبٌ) (vuran) kelimesi ism-i fâildir. Fakat muzâri fiil manasında da olabilir.

Zikredilen isim-fiil kalıpları, kelimenin üç ana unsuru olan isim, fiil ve harf kategorilerinden ayrı değildir; ancak tasrif açısından bazı farklılıklar göstermektedir. Bu farklılıklar, müzekkerlik ve müenneslik, müsennâlık ve cemiyet ile zamirin gizlenmesi gibi dilbilgisel unsurlarda kendini gösterir. Örneğin, fiillerde tesniye, cemiyet ve zamir alabilme gibi özellikler bulunurken, isim-fiillerde bu özellikler söz konusu değildir. İsim-fiiller, fiillerin aksine, bu tür dilbilgisel değişimlere tabi olmazlar. Bu durum, Arap dili ve nahiv ilmi açısından önemli bir inceleme alanı sunar ve isim-fiillerin yapısal özelliklerinin daha belirgin bir şekilde ortaya çıkmasına olanak tanır.

5. İsim-Fiillerin Semâî'liği ve Kıyâsîliği:

Müteaddî ve lâzım olan ismi-fiillerde genel kural bunların semâî' olduğudur. Zarftan nakledilen isim-fiillerden olan (عَلَيْكَ) ve (عِنْدَكَ) nahivcilerin çoğunluğuna göre semâî'dir. Ancak Kûfeli nahivciler ve Kisâî'ye (ö. 189/805)⁴⁰, göre bunlar kıyâsîdir. Kûfeliler (بِكَ) ve (لَكَ) kalıplarını kıyâsî kabul etmeyip, bir nevi bunlara itibar etmemişler ve semâî' kabul edilen tüm şeylerde kıyas yürüterek adeta kıyasın çerçevesini daha da genişletmişlerdir. Zira şâzları bile kıyâsî yapacak bir düşünceye sahip oldukları için bunları da kıyâsî olarak kabul etmişlerdir.

6. İsim-Fiillerin Müteaddîliği ve Lâzımlığı Meselesi:

Risâlede geçen (تَأَخَّرَ) (geri dur) ve (الْيَيْتُ) (defol!) isim-fiilleri Araplardan sadece lâzım olarak duyulmuştur. Fakat Kûfeliler (الْيَيْتُ) 'ye (أَمْسِكْ) (tut) anlamı vererek müteaddî olmasını câiz görmüşlerdir. Eğer gerçekten böyle bir kullanım varsa bunun kabulünde bir sorun meydana gelmeyecektir.

Kûfe nahviyle, lugat sahalarında otorite olan İbnü's-Sikkît (ö. 244/858)⁴¹ (دُونَكَ) (al, buyur), (عَلَيْكَ) (kendine sahip çık) ve (عِنْدَكَ) (al) isim-fiillerinin müteaddîlerden olup (حُدُّ) (al) manasına geldiğini işaret ederken, (مَكَانَكَ) (Yerinde dur)'nin (تَأَخَّرَ) (geri dur), (بَعْدَكَ)'nin (احْذَرُ مِنْ خَلْفِكَ) (dikkat et) anlamına geldiğini ve lâzımlardan olduğunu ifade etmiştir.

Kûfe nahiv mektebinin kurucusu sayılan Kisâî (كَمَا أَنْتَ زَيْدًا) (Sen Zeyd gibisin) ifadesinin (انْتَظِرْهُ) (Zeyd'i bekle) manasına geldiğini belirtmiştir.

⁴⁰ Ayrıntılı bilgi için bk. Tayyar Altıkulaç, "Kisâî, Ali b. Hamza", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/69-70.

⁴¹ Ayrıntılı bilgi için bk. Nasuhi Ünal Karaarslan, "İbnü's-Sikkît", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/210-211.

Ayrıca Kisâî ve ismi-fiillerin çoğunluğunun emir olarak gelmekte iken (لِيَضْرِبَ زَيْدًا) (Uzak oldu), (فَارْتَدَّ) (Farklı oldu) ve (بَعُدَ) (uzak oldu) örneklerini vererek, bunların ise mazi (haberî) manada geldiği bilgisini vermiştir.

7. İsmi-Fillerin Emr-i Gâibliği Meselesi:

İsmi-fiillerin emr-i gâibi ise kullanılmamıştır. Çünkü ismi-fiiller sadece emr-i hazır veya mazi şekilde gelirler. Örneğin (زَيْدًا) diyerek (لِيَضْرِبَ زَيْدًا) anlamının verilemeyeceği gibi (عَلَيْهِ زَيْدًا) de diyerek (عَلَيْكَ) manası verilemez. Çünkü ismi-fiiller emr-i gâip olamaz. Sîbeveyhi (ö. 180/796)⁴² *el-Kitâb*'ında, hazif çok fazla olduğu için ismi-fiillerin emr-i gâip olarak kullanılmadığını söyleyerek bu görüşü desteklemiştir. Ayrıca Sîbeveyhi dili fasih olan Araplardan işitildiğine göre (عَلَيْهِ رَجُلًا) (adamı yakalasin, o) örneğini gâibe teşvik anlamına geldiğini bunun ise çok nadir bir kullanım olduğunu zikretmiştir. Çünkü bir şey hazfediliyorsa orada her zaman yaygın kullanım esas alınır. Yaygın kullanım ise emr-i hazırdır.

8. İsmi-Fiillerin Mütekellim Sigada Olup-Olmaması Meselesi:

Müellifin değindiği bir diğer konu ismi-fiillerin mütekellim sigada gelememesidir. Yani muhâtaba emir olarak (عَلَيْ زَيْدًا) denilmez. (عَلَيْكَ) denilmelidir. (عَلَيْ زَيْدًا) denildiği zaman muhâtaba emir olarak (إِنِّي بِهِ) (onu bana getir yani Zeyd'i) manasına gelmektedir.

İbn-i Harûf en-Nahvi (ö. 609/1212)⁴³ ise (عَلَيْهِ رَجُلًا) ifadesinin muhâtaba yönelik bir emir olduğunu ve (الزَّمُوهُ رَجُلًا بِنَا) (O adamı "Zeyd'i" bizim adamımız olarak yakalayın) manasında yorumlamıştır. Çünkü ona göre gâibe emretmek aslında muhâtaba yöneliktir yani muhâtaba ulaştırılmak üzere yapılmış bir emirdir. Buna göre (لِيَضْرِبَ زَيْدًا عَمْرًا) (Zeyd, Amr'ı dövsün) ifadesini (قُلْ لَهُ اضْرِبْهُ) (Zeyd'e, Amr'ı dövmesini söyle) manasında yorumlamıştır. Bu durumda iki fiilin gizlenmesi sebebiyle çok fazla hafz gerekir. Sadece meful ile yetinilmesi durumundaysa muhâtaba yönelik emir olup- olmadığı yönünde karışıklık ortaya çıkar.

Bu sebeple Sîbeveyhi ise (عَلَيْهِ زَيْدًا) ve (عَلَيْ بَكْرًا) ifadesini kıyası dikkate alarak câiz görmemiş ve Araplardan az işitilmiş olan (عَلَيْهِ رَجُلًا لَيْسَنِي) (Bizi takip etmesi için o adamı yakala) örneğindeki (عَلَيْهِ) ve {وَمَنْ لَمْ يَسْتَطِعْ فَعَلَيْهِ بِالصَّوْمِ} "Kim güç yetiremezse ona oruç gerekir."⁴⁴ hadisindeki {فَعَلَيْهِ} isim-fiilini şâzlıktan

⁴² Ayrıntılı bilgi için bk. Mehmet Reşit Özbalkıç, "Sîbeveyhi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/130-134.

⁴³ Ebü'l-Hasen Cemâlüddîn Alî b. Yûsuf b. İbrâhîm b. Abdilvâhid Kiftî, *İnbâhü'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nühât*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhîm el-Mısırî (Kahire: Daru'l-Fikr Arabî, 1982), 3/192. İbn Haruf Randa halkından ve eski adıyla İşbiliye olarak bilinen İspanya'nun güneyinde Endülüs bölgesinde yaklaşık beş asır İslâm hâkimiyetinde kalan ve günümüzde Sevilla adıyla anılan şehrin önemli bir âlimidir. Bu âlim ülkesinde grameri okuyup ustalaştıktan sonra Endülüs şehirlerini gezmiştir. Gittiği şehirlerdeki insanlara ilmi fayda sağlamıştır. Sîbeveyh'in kitabına yazmış olduğu şerh ise oldukça önemlidir.

⁴⁴ Ebü Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî Buhârî, *el-Câmiu's-Sahîh*, thk. Elbağa Mustafa (Dimeşk: Daru'l-Yemame, 1993), "Nikâh", 3 (No.4778).

kurtarmak için (Ona oruç tutması gerektiğini gösterin ve ona rehberlik yapın) şeklinde bu şekilde yorumlamıştır.

Şelevbîn (ö. 645/1247)⁴⁵, bu tevilin bir hata olduğunu zira bu durumda başka bir şâza düşeceğini iddia etmiştir. (Ona oruç tutması gerektiğini gösterin ve ona rehberlik yapın) manasında yorumlanması durumunda aynı manada iki meful alır. Çünkü {فَعَلَيْهِ} (oruçtaki) zamir dinen mükellefe aittir.

Söz konusu hadiste evla olan görüş şöyle denilmesidir: Emir muhataplara yöneliktir. Çünkü {مَنْ اسْتَطَاعَ مِنْكُمْ} ifadesi emrin muhataplara yönelik olduğunu gösteriyor. {إِنْ اسْتَطَعْتُمْ} ifadesinde fiil doğrudan muhâtaba yönelik iken {مَنْ اسْتَطَاعَ مِنْكُمْ} de ise fiilin fâili gâiptir ama gâip bile olsa mefulün bih gayri sarihi olan {مِنْكُمْ} olduğu için emrin muhâtaba yönelik olduğu anlaşılmaktadır.

9. İsmi-Fiillerin Mefulünün Öne Geçmesi Durumu:

Basralıların görüşüne göre ismi-fillin mefulü öne geçemez. Çünkü ismi-fiil zaten zayıftır ve tasrihi de yoktur.

Zira ismi-fiilin mefulünün öne geçme durumu Araplardan da duyulmamış ve böyle bir kullanım menedilmiştir. Ancak Kisâi Cenâb-ı Hakk'ın Nisâ suresinin 24. Ayetini ﴿ كِتَابَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ ﴾ "...(Bunlar) üzerinize Allah'ın emri olarak yazılmıştır.." ⁴⁶ delil getirerek câiz görmüştür çünkü Kisâi âyetteki {عَلَيْكُمْ} ifadesini ismi-fiil olarak kabul etmiştir. Kisâi'nin getirdiği diğer delil şu şiir iledir:

يَا أَيُّهَا الْمَأْتِحُ دَلُّوِي دُونَكَا

"Ey bahşeden kişi benim kovamı al." ⁴⁷

Kisâi, beyitteki {دَلُّوِي} kelimesinin başında mukadder bir (أَمَلًا) veya (حُدًّا) var olup (أَمَلًا دَلُّوِي) (benim kovamı doldur) veya (حُدًّا دَلُّوِي) (benim kovamı al) manasında tevil etmiştir.

Sîbeveyhi ise ﴿ كِتَابَ اللَّهِ ﴾ ifadesini, gizli bir fiilin mastarı olarak yorumlamış ve bu mastarın yerine (الزَّمَّ), (وَعَدَ), (فَرَضَ) ve (كَتَبَ) gibi bir fiil takdir etmiştir. (الزَّمَّ) ifadesini ise (بِكِتَابِ) (kitap kelimesine) müteallaktır veya mukadder (الزَّمَّ) fiilini tekit ediyor şeklinde tevil etmiştir. Sîbeveyhi'nin bu görüşü {دَلُّوِي} kelimesini haber olan {دُونَكَا} kelimesine mübteda kılmak daha evladır yönündedir. Yani haberin mübtedası yapmak yerine bu şekilde takdiri daha

⁴⁵ Ayrıntılı bilgi için bk. Mehmet Reşit Özbalıkcı, "Şelevbîn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/493-494.

⁴⁶ *Kur'ân-ı Kerîm Meâli*, çev. Halil Altıntaş - Muzaffer Şahin (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2011), en-Nisâ 4/24.

⁴⁷ Ebû Bekr Muhammed b. Hasen İbn Düreyd, *Cemheretü'l-Luga*, thk. Remzi Münir Baalbeki (Beyrut: Darü'l-İlm li'l-Melayin, 1987), 1/1/574; Ayrıntılı bilgi için bk. Şerhi Sâib-i Tebrîzî, 270. Ebû Saîd el-Hasen b. Abdillâh b. Merzûbân Sîrâfî, *Şerhu Kitâbi Sîbeveyhi*, thk. Ahmed Hasan Mehdelavi (Beyrut: Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2008), 2/2/153.

uygun görmektedir. Bu yüzden Sîbeveyhi (رَبِّدًا عَلَيْكَ) demeyi uygun görmemiştir ancak fiilin idmarı konusunda zikrettiği gibi onu nasb eden bir fiil mukadder edilirse bu durumda câiz olabileceğini ifade etmiştir.

İbn Harûf'un yukarıda yer verilen görüşüne göre amel etmeyen bir şeyin tefsir edilmesinin de caiz görülmesi hatadır. Yani ismi-fiile öncesinde amel etmediği için O, ismi-fiilin bizzat kendisiyle fiil takdir edilmesini hata olarak görmektedir. Hafâcî bu konuda bir tartışmanın da varlığına ve konunun Şâtıbî'nin(ö. 790/1388)⁴⁸ *Elfiyye Şerhi*⁴⁹nde ayrıntılı bir şekilde ele alınacağını zikrederek risâleyi bitirmiştir.

2.4. Eserin Üslûbu ve Kaynakları

Makalede İSAM Tahkikli Neşir Esasları takip edilmiştir. Metinde varakların ön yüzü, varak sayısından sonra Arapça vech kelimesinin ilk harfi olan [و] harfi ile arka yüzü ise zahr kelimesinin ilk harfi olan [ظ] harfi ile belirtilmiştir.⁵⁰

Hafâcî, eserin mukaddimesinde ya da başka bir bölümünde faydalandığı kaynakları toplu bir şekilde zikretmemiştir.

Hafâcî'nin kaynaklardan nakilde bulunma şekillerini şöyle ifade edebiliriz: Risâlesinde kaynakları ve müellifleri genellikle meşhur isimleriyle zikretmiştir. Bunun yanında bazen sadece kitabın veya sadece müellifin ismine yer vermiş ve risâlesinde istişhâdlarda bulunmuştur.

2.4.1. İsmi Zikredilen Kitaplar

Hafâcî'nin risâlesinde atıfta bulunduğu temel eser Sîbeveyhi tarafından yazılan ve *Kitâbü Sîbeveyhi* diye de bilinen, Arap gramerine hakkında günümüze ulaşan ilk eser olan *el-Kitâb*'dır. Atıfta bulunduğu ikinci kitap ise Şâtıbî'nin, *el-Makâşidü's-şâfiye fi şerhi'l-Hulâşati'l-kâfiye*'dir.

2.4.2. Görüşleri Nakledilen Ekoller

Risâlede sadece Kûfe ve Basra ekolünün görüşlerine yer verilmiştir.

2.4.3. Görüşleri Nakledilen Âlimler

Mâzinî'nin zarftan nakledilen isim-fiiller, Basra nahiv ekolünün en önemli temsilcisi olan Sîbeveyhi'nin ismi-fiillerin emr-i gâibliği, mütekellim sigada olup-olmaması, mefulünün öne geçmesi konularında görüşlerine yer

⁴⁸ Ali Hakan Çavuşoğlu - Ahmed Reysûnî, "İbrâhim b. Mûsâ Şâtıbî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/373-375.

⁴⁹ Ayrıntılı bilgi için bk. Ebû İshâk İbrâhîm b. Mûsâ b. Muhammed eş-Şâtıbî, *el-Makâşidü's-şâfiye fi şerhi'l-hulâşati'l-kâfiye*, thk. Muhammed es-Seyyid Osman (Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2007), 5/492-527.

⁵⁰ Mustafa Salim Güven, "Saçaklızâde Mehmed Maraşî'nin Risâletü'r-Raks Adlı Eserinin Tahlil ve Tahkiki", *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/1 (2020), 917.

verilmiştir. Kûfe nahiv ekolünün kurucusu sayılan Kisâî'nin isim-fiillerin semâîliği ve kıyâsîliği, mefulünün öne geçmesi durumundaki yorumları zikredilmiştir. İbn-i Harûf'un ise ismi-fiillerin mütekellim sigada olup-olmaması, mefulünün öne geçmesi durumundaki ifadelerine yer verilmiştir. Şelevbîn'in ismi-fiillerin mütekellim sigada olup-olmaması, Sikkî't'in ise isim-fiillerin müteaddîliği ve lâzımlığı meselesindeki ifadeleri izah edilmiştir.

2.5. İstîşhâd Türleri

Bir dilbilimcinin güvenilir olmasının şartlarından birisi de savunduğu iddiayı delillendirebilme vasfına sahip olmasıdır. Hafâcî de *Risâle fî ma'na'l-İğrâ* adlı risâlesinde diğer dilbilimcilerin yaptığı gibi istîşhâdlara yer vermiştir.

2.5.1. Kur'an-ı Kerim'den Yapılan İstîşhadlar

Kisâî, isim-fiillerin mefulünün öne geçebilmesi durumuna delil olarak Kur'an-ı Kerim'den istîşhâdda bulunmuştur. Bu konuya delil olarak da ﴿كِتَابٌ﴾ *“(Bunlar) üzerinize Allah'ın emri olarak yazılmıştır.”*⁵¹ âyetini zikretmiştir. Çünkü Kisâî âyetteki (عَلَيْكُمْ) ifadesini ismi-fiil olarak kabul etmiştir. Sîbeveyhi ise (عَلَيْكُمْ) ifadesini gizli bir fiilin mastarı olarak tevîl etmiştir.

2.5.2. Hadislerden Yapılan İstîşhâdlar

Sîbeveyhi, ismi-fiillerin mütekellim sigada olması gerektiğini ifade etmiştir ancak:

﴿يَا مَعْشَرَ الشَّبَابِ مَنِ اسْتَطَاعَ مِنْكُمُ الْبَاءَةَ فَلْيَتَزَوَّجْ، فَإِنَّهُ أَغْضُ لِلْبَصَرِ، وَأَخْصَنُ لِلْفَرْجِ، وَمَنْ لَمْ يَسْتَطِعْ فَعَلَيْهِ بِالصِّيَامِ، فَإِنَّهُ لَهُ وَجَاءٌ﴾

“Ey gençler topluluğu! Evlenme imkânı bulanınız evlensin. Çünkü evlenmek, gözü haramdan çevirmek ve iffeti korumak için en iyi yoldur. Evlenme imkânı bulamayan da oruç tutsun. Çünkü orucun, kişi için şehveti kesme özelliği vardır.”⁵² hadisinde {فَعَلَيْهِ} ifadesini şâzlık durumundan kurtulması için (ona oruç tutması gerektiğini gösterin ve ona rehberlik yapın) şeklinde yorumlamıştır.

2.5.3. Şiirlerden Yapılan İstîşhâdlar

Kisâî, isim-fiillerin, mefulünün önüne geçmesine delil olarak şiir ile istîşhâdda bulunmuştur:

⁵¹ Kur'an-ı Kerim Meâli, en-Nisâ 4/24.

⁵² Buhârî, *el-Câmiu's-Sahîh*, “Nikâh”, 3 (No.4778); Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî Buhârî, *Sahih-i Buhari Tercemesi*, çev. Mehmet Sofuoğlu (Ankara: Ötüken Yayınları, 2013), 11/234.

يَا أَيُّهَا الْمَائِحُ دَلُّوِي دُونَكَا

“Ey bahşeden kişi benim kovamı al.”⁵³

Şiirdeki (دَلُّوِي) kelimesinin başında mukadder bir (املأ) veya (خُدُّ) fiilinin olduğunu (املأ دَلُّوِي) (benim kovamı doldur) veyahut (خُدُّ دَلُّوِي) (benim kovamı al) anlamında yorumlamıştır.

2.6. Yazma Nüshanın Özellikleri

2.6.1. Murad Molla Nüshası

Risâle fi ma'na'l-iğrâ adlı bu nüsha Süleymaniye Kütüphanesi, Murad Molla Koleksiyonu 1836 numarada 205x150-140x65 mm.ebatlı, nesih ile yazılmış, 23 satırlı 109b-110b varaklar arasında tek ciltlik mecmuuda yer almaktadır. Başlıklar kırmızı mürekkeple yazılmıştır.⁵⁴

3. Tahkikli Metin Neşrinde İzlenen Yöntem

1- Neşir çalışmalarında emsal bir usûl ortaya koyması ve hem belirgin hem de ölçünlü esaslar getirmiş olması dolayısıyla, bu çalışmamızda İSAM Tahkikli Neşir Esaslarına bağlı kalınmıştır.

2- Araştırmalarımız sonucunda risâlenin sadece bir nüshasına ulaşabildiğimiz için bu çalışmada herhangi bir rumuz kullanılmayacaktır. Çünkü bu nüshanın mukayese edilebileceği başka bir nüshaya ulaşılamamıştır.

3- Risâlede karışıklığa sebep olabileceği düşünülen bazı kelimeler harekelenmiştir. Bunun yanında risâlede yer alan ayet-i kerimelerin, hadis-i şeriflerin, şiirlerin ve beyitlerin de tamamına yakınının harekelenmesine özen gösterilmiştir.

4- Tespit edilen nüshada sehven yazıldığı algısı oluşturan bazı hatalı kelimeler tespit edilerek metinde doğru şekliyle yer verilmiş bunun yanında dipnotta da hatalı olan yazım şekli belirtilmiştir.

5- Hafâcî'nin risâlesinde isimlerini zikretmiş olduğu dилciler, biyografi ve tabakat eserlerinden yararlanılarak, dipnotlarda ve başvurduğu temel kaynaklar kısmında zikredilmiştir.

6- Risâlede yer alan hadis ise {} parantez içerisine alındıktan sonra tercümesi verilmiştir. Kaynağı da dipnotta belirtilmiştir.

7- Tahkik süresince metinde ve yer alan ayet-i kerimeler çiçekli parantez içinde yer verilmiştir. ﴿كِتَابَ اللَّهِ عَلَيْنكُمْ﴾

⁵³ Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen İbn Düreyd, *Cemheretü'l-luga*, thk. Remzi Münir Baalbeki (Beyrut: Darü'l-İlm li'l-Melayin, 1987), 1/574;Sîrâfi, *Şerhu Kitâbi Sîbeveyyhi*, 2/153.

⁵⁴ Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ömer Hafâcî, *Risâle fi ma'na'l-iğrâ* (İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Murad Molla, 01836-047), 109-110.

Sonuç

Hafâcî'ye ait *Risâle fî Ma'nâ'l-İğrâ* isimli eser, muhtasar bir risâle olmakla birlikte, isim-fiillerin mahiyetine dair pek çok meseleyi icmâlî ve tafsîlî olarak ele almıştır. Eserde, isim-fiillerin dil içindeki yeri ve özellikleri, özellikle *iğrâ* ve *iğrâ kalıbı* bağlamında incelenmiştir. Müellif, bu çalışmada isim-fiillerin anlam ve kullanım özelliklerini detaylı biçimde açıklamış, bu esnada dilin önemli klasik kaynaklarına atıfta bulunmuştur. Yapılan atıflardan anlaşıldığı üzere risâlenin temel kaynaklarından biri Sîbeveyhi'nin Arap dilinin temel taşlarından olan *el-Kitâb* isimli eseri, diğeri ise Şâtubî'nin *el-Mağâşidü's-Şâfiye fî Şerhi'l-Hulâşati'l-Kâfiye* isimli nahiv konularını detaylandıran önemli şerhidir. Hafâcî, bu iki esere dayanarak, isim-fiillerin dil içerisindeki rolünü ve teorik temellerini daha iyi açıklamıştır.

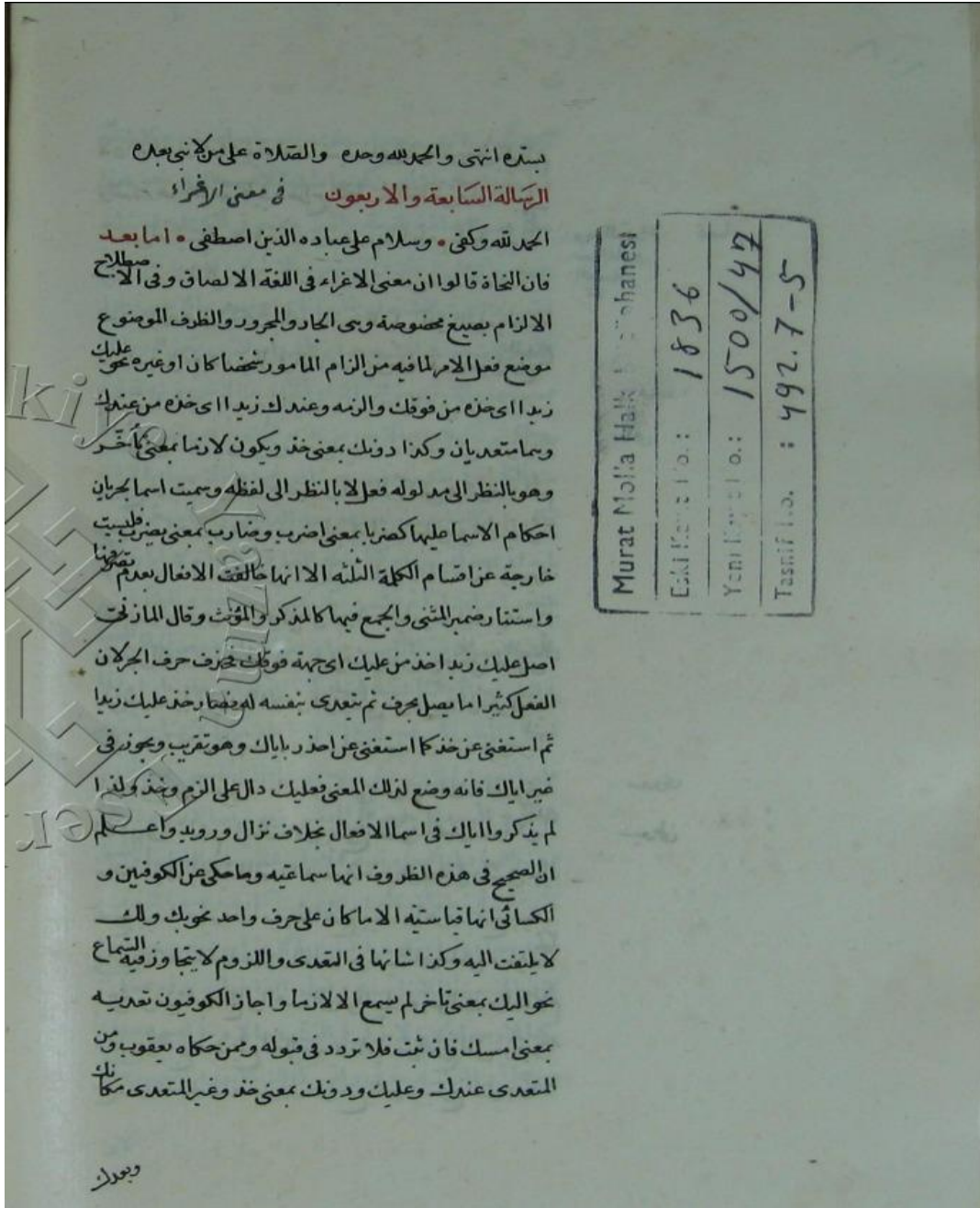
Arap dilinde kelimeler, genellikle isim, fiil ve harf olmak üzere üç temel kategoriye ayrılır. Ancak, bazı sözcükler bu kategorilere tam anlamıyla uymamaktadır. Bir kelimenin tek başına anlam ifade etmediği durumlarda harf olarak değerlendirilirken, bağımsız bir anlam ifade eden kelimeler, ifade ettikleri manaya zaman kavramının eşlik edip etmemesine göre isim veya fiil olarak sınıflandırılır. İsim-fiil olarak bilinen kelimeler ise bu geleneksel sınıflamayı zorlayan özel bir konumda yer alır. Zira isim-fiiller, tek başlarına anlam ifade etmelerine rağmen, bu anlam genellikle sınırlı bir zaman kavramıyla ilişkilidir. Bu nedenle isim-fiiller ne tamamen isim ne de tamamen fiil olarak değerlendirilebilmiştir.

İsim-fiillerin sınıflandırılması, klasik Arap dil bilimi tarihinde sürekli tartışma konusu olmuştur. Bu tartışmalar Hafâcî'nin yaşadığı XVII. yüzyılda da devam etmiş olmalıdır ki müellif bu konuda bir risâle kaleme alma ihtiyacı hissetmiştir. Hafâcî, *Risâle fî Ma'nâ'l-İğrâ* risâlesinde, isim-fiillerin dilbilgisi kuramındaki yeri üzerine özgün bir değerlendirme sunmuş ve bu bağlamda, tüm isim-fiillerin aslında birer *iğrâ* unsuru olduğunu ileri sürmüştür. Müellife göre, isim-fiiller muhatabı bir eyleme teşvik eden, daha güçlü ve kesin bir emir manası taşıyan ifadeler olduğu için, onları *iğrâ* kategorisi içine dahil etmek gerekir. Bu yaklaşım, isim-fiillerin anlam ve işlevine dair yeni bir perspektif sunması açısından dikkat çekicidir.

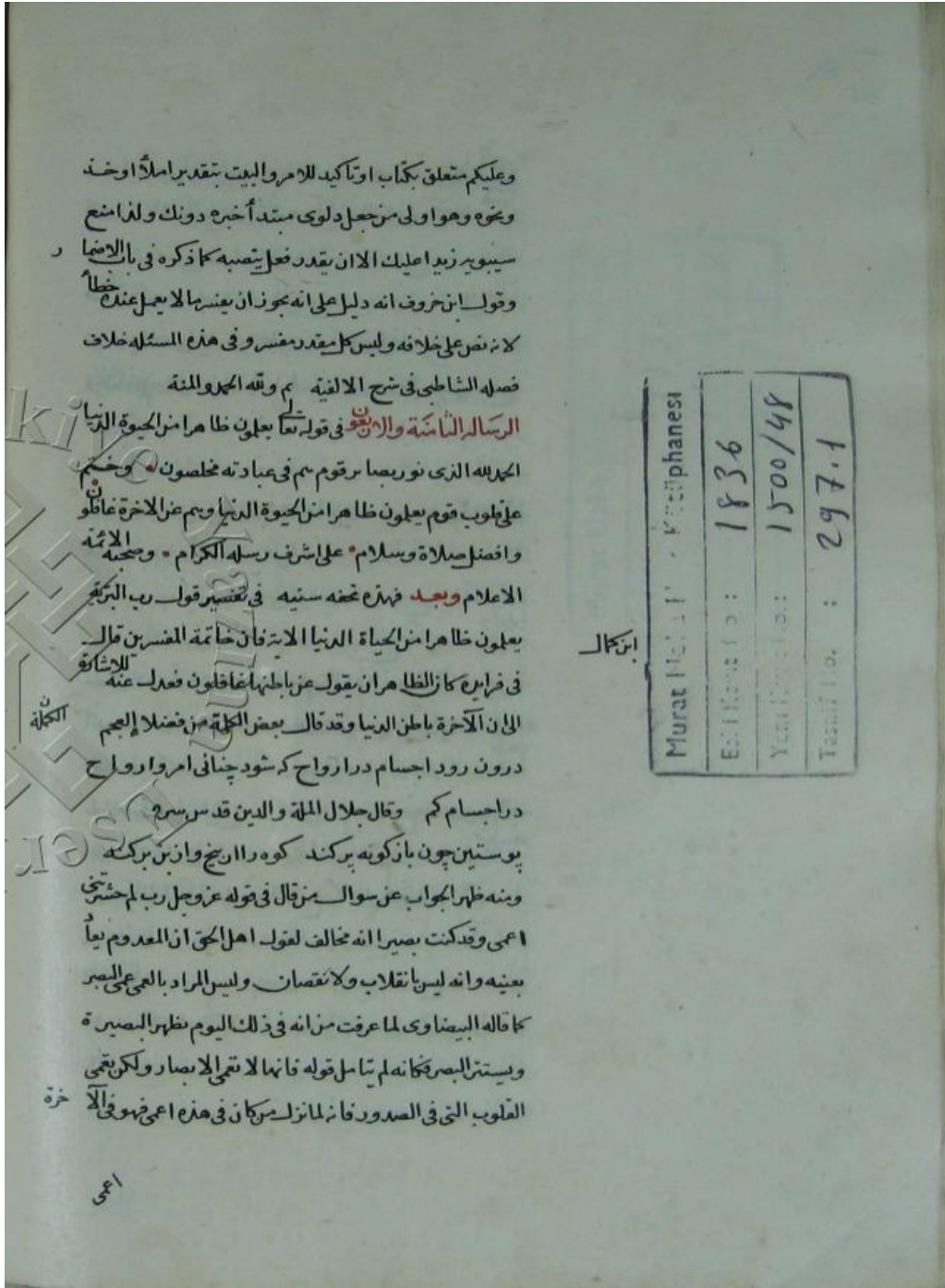
Hafâcî'nin *Risâle fî Ma'nâ'l-İğrâ* risâlesi, Resâil-ü Şihâb Efendi mecmuası içerisinde yer almakta olup, ağırlıklı olarak siyer, kelâm, hadis, fıkıh, mantık ve özellikle Arap dili ve edebiyatı gibi geniş bir yelpazeyi kapsayan risâlelerden oluşan bu mecmuada önemli bir yer tutmaktadır. Risâlenin içeriği, müellifin dil ve nahiv bilgisi konusundaki yetkinliğini açıkça ortaya koymakta ve isim-

fiillerin dilbilimsel analizine yönelik orijinal bir katkı sunmaktadır. Müellif, isim-fiillerin, teşvik, uyarı ve güçlü bir emir anlamı taşıdığını belirterek, bu kelime grubunu iğrâ bağlamında yorumlamış ve onların dildeki işlevselliğine dair derinlemesine bir yaklaşım geliştirmiştir. Risâle gerek tarihi gerekse teorik bakımdan isim-fiil tartışmalarına önemli bir ışık tutmaktadır ve bu yönüyle klasik Arap dili çalışmalarında önemli bir yer işgal etmektedir.

3.1. Tahkikte Kullanılan Nüshanın İlk ve Son Sayfaları

Süleymaniye Kütüphanesi, Murat Molla Koleksiyonu, nr. 1836, vr. 109^b

Süleymaniye Kütüphanesi, Murat Molla Koleksiyonu, nr. 1836, vr. 110^b

B. Tahkikli Metin Neşri

الرِّسَالَةُ فِي مَعْنَى الْإِغْرَاءِ

أَلْحَمْدُ لِلَّهِ وَكَفَى، وَسَلَامٌ عَلَى عِبَادِهِ الَّذِينَ اصْنَفَى.

أَمَّا بَعْدُ: فَإِنَّ النَّحَاةَ قَالُوا إِنَّ مَعْنَى الْإِغْرَاءِ فِي اللُّغَةِ: الْأَلْصَاقُ وَفِي الْأَصْطِلَاحِ: الْأَلْزَامُ بِصِيغِ مَخْصُوصَةٍ وَهِيَ الْجَارُ وَالْمَجْزُورُ وَالظَّرْفُ الْمَوْضُوعُ مَوْضِعَ فِعْلِ الْأَمْرِ لِمَا فِيهِ مِنْ الْإِزَامِ الْمَأْمُورِ شَخْصًا كَانَ أَوْ غَيْرَهُ

نَحُو (عَلَيْكَ زَيْدًا) أَي (حُدُّهُ مِنْ فَوْقَكَ) وَ (الزَّمَهُ) وَ (عِنْدَكَ زَيْدًا) أَي (حُدُّهُ مِنْ عِنْدِكَ) وَمِمَّا مُتَعَدِّيَانِ وَكَذَا (دُونَكَ) بِمَعْنَى (حُدُّ) وَيَكُونُ لِأَزْمًا بِمَعْنَى (تَأَخَّرَ).

وَهُوَ بِالنَّظَرِ إِلَى مَذْلُوقِهِ فِعْلٌ لَا بِالنَّظَرِ إِلَى لَفْظِهِ وَسَمِيَتْ إِسْمًا لِجَرِيَانِ أَحْكَامِ الْأَسْمَاءِ عَلَيْهَا (كَضَرْبٍ) بِمَعْنَى (إِضْرِبْ) وَ (ضَارِبٌ) بِمَعْنَى (يَضْرِبُ) فَلَيْسَتْ خَارِجَةً عَنِ أَقْسَامِ الْكَلِمَةِ الثَّلَاثَةِ¹ إِلَّا أَنَّهَا خَالَفَتْ الْأَفْعَالَ بِعَدَمِ تَصْرِيْفِهَا وَاسْتِثْنَاءِ ضَمِيرِ الْمُتَنَّى وَالْجَمْعِ فِيهَا كَالْمَذْكَرِ وَالْمَوْثِقِ وَقَالَ الْمَازِنِيُّ² [ت. 249 هـ/863 م] أَصْلُ (عَلَيْكَ زَيْدًا) ، (حُدُّ مِنْ عَلَيْكَ) أَي (جِهَةً فَوْقَكَ) فَحُذِفَ حَرْفُ الْجَزِّ لِأَنَّ الْفِعْلَ كَثِيرًا مَا يَصِلُ بِحَرْفٍ ثُمَّ يَتَعَدَّى بِنَفْسِهِ لَهُ فَصَارَ (حُدُّ عَلَيْكَ زَيْدًا) ثُمَّ اسْتَعْنِيَ عَنْ (حُدُّ) كَمَا اسْتَعْنِيَ عَنْ (إِحْذَرُ بِإِيَّاكَ) وَهُوَ تَقْرِيْبٌ وَيَجُوزُ فِي غَيْرِ (إِيَّاكَ) فَإِنَّهُ وُضِعَ لِذَلِكَ الْمَعْنَى (فَعَلَيْكَ) دَالٌّ عَلَى (الزَّمِ) وَ (حُدُّ) وَلِذَا لَمْ يَذْكَرُوا (إِيَّاكَ) فِي أَسْمَاءِ الْأَفْعَالِ بِخِلَافِ (نَزَالِ) وَ (رُؤَيْدِ).

وَاعْلَمْ أَنَّ الصَّحِيْحَ فِي هَذِهِ الظُّرُوفِ أَنَّهَا سَمَاعِيَّةٌ وَمَا حُكِيَ عَنِ الْكُوفِيِّينَ وَالْكِسَائِيِّ [ت. 189 هـ/805 م]³ أَنَّهَا قِيَاسِيَّةٌ إِلَّا مَا كَانَ عَلَى حَرْفٍ وَاحِدٍ نَحُو (بِكَ) وَ (لَكَ) لَا يُلْتَفَتُ إِلَيْهِ وَكَذَا شَأْنُهَا فِي الْمُتَعَدِّيِّ وَاللُّزُومِ لَا يَتَجَاوَزُ فِيهِ السَّمَاعُ نَحُو (إِلَيْكَ) بِمَعْنَى (تَأَخَّرَ) لَمْ يُسْمَعْ إِلَّا لِأَزْمًا وَأَجَازَ الْكُوفِيُّونَ تَعَدِّيَّةَ بِمَعْنَى (أَمْسِكَ) فَإِنَّ ثَبُوتَ فَلَا تَرُدُّ فِي قَبُولِهِ وَمِمَّنْ حَكَاهُ يَعْقُوبُ [ت. 244 هـ/858 م]⁴ وَمِنَ الْمُتَعَدِّيِّ (عِنْدَكَ) وَ (عَلَيْكَ) وَ (دُونَكَ) بِمَعْنَى (حُدُّ) وَغَيْرِ الْمُتَعَدِّيِّ (مَكَانَكَ).

[109و] وَ (بِعِنْدِكَ) بِمَعْنَى (تَأَخَّرَ) وَ (إِحْذَرُ مِنْ خَلْفِكَ) وَرَوَى تَعَدَّى (مَكَانَكَ) وَعَنِ الْكِسَائِيِّ (كَمَا أَنْتَ زَيْدًا) أَي (انْتَظِرْهُ) وَأَكْثَرُهَا أَوْامِرٌ وَجَاتَ خَبْرًا (كَهَيْهَاتَ) وَ (شَتَانًا) بِمَعْنَى (بَعْدَ).

وَأَمَّا الَّتِي بِمَعْنَى (انْتَهَى) فَقَدْ وَقَعَ جَوَابَ مَنْ قَالَ (إِلَيْكَ) وَالْجَوَابُ يَجُوزُ فِيهِ مَا لَا يَجُوزُ فِي غَيْرِهِ وَلَمْ يُسْتَعْمَلْ أَمْرُ الْعَائِبِ نَحُو (زَيْدًا) بِمَعْنَى (لِيَضْرِبْ) وَ (عَلَيْهِ زَيْدًا) كَمَا فِي الْكِتَابِ لِكثْرَةِ الْحَذْفِ وَلَا لِمُنْتَكِلِمٍ وَ (عَلَيَّ زَيْدًا) أَمْرٌ لِلْمُخَاطَبِ أَي (إِنِّي بِهِ) وَقَالَ سَبِيئِيُّهُ [ت. 180 هـ/796 م]⁵ سَمِعَ مِمَّنْ يُوثِقُ بِهِ (عَلَيْهِ رَجُلًا) إِغْرَاءً لِلْعَائِبِ وَهُوَ قَلِيلٌ وَرَعَمَ ابْنُ حَرْوْفٍ⁶ إِنَّهُ أَمْرٌ لِلْمُخَاطَبِ أَي (الزَّمُوهُ رَجُلًا بِنَا) عَلَى أَنَّ أَمْرَ الْعَائِبِ أَمْرٌ لِلْمُخَاطَبِ أَنْ يُبَلِّغَهُ فَمَعْنَى (لِيَضْرِبْ زَيْدٌ عَمْرًا) (قُلْ لَهُ إِضْرِبْهُ) فَيَلْزِمُ كَثْرَةَ الْحَذْفِ بِإِضْمَارِ فِعْلَيْنِ وَإِذَا اقْتَصَرَ عَلَى الْمَفْعُولِ النَّبَسِ بِأَمْرِ الْمُخَاطَبِ وَلِذَا مَنَعَ سَبِيئِيُّهُ (عَلَيْهِ زَيْدًا) وَ (عَلَيَّ بَكْرًا) قِيَاسًا وَإِنْ سَمِعَ قَلِيلًا كَقَوْلِهِمْ (عَلَيْهِ رَجُلًا لَيْسَتِي) وَفِي الْحَدِيثِ {وَمَنْ لَمْ يَسْتَطِعْ فَعَلَيْهِ بِالصَّوْمِ} وَأَوْلُوهُ: بَصْرُوهُ وَدَلُوهُ عَلَى الصَّوْمِ لَيْسَلَمَ مِنَ الشَّدُوذِ وَقَالَ الشُّلُوبِيُّ [ت. 645 هـ/1247 م]⁷ إِنَّهُ خَطَأٌ لَوْ فُوقَهُ فِي شَدُوذٍ آخَرَ وَهُوَ تَعَدِّيَّةٌ لِمَفْعُولَيْنِ بِمَعْنَى لِأَنَّ ضَمِيرَ (عَلَيْهِ) لِلْمُكَلَّفِ شَرَعًا فَالْأَوْلَى فِي الْحَدِيثِ أَنْ يُقَالَ الْأَمْرُ فِيهِ لِلْمُخَاطَبِينَ بِقَرِيْبَةٍ قَوْلُهُ {مَنْ اسْتَطَاعَ مِنْكُمْ} كَقَوْلِهِ {إِنْ اسْتَطَعْتُمْ} فَلَمَّا تَخَيَّرَ عَنْهُمْ بِالْعَيْنِيَّةِ آخَرَ الْأَجْزَاءِ عَلَى ظَاهِرِهِ وَهُوَ مُخَاطَبٌ مَعْنَى وَأَمَّا (عَلَيْهِ رَجُلًا) فَبَعِيدٌ مِنْ أَمْرِ الْمُخَاطَبِ إِلَّا عَلَى جِهَةِ التَّبْلِيغِ وَلَا يَخْلُو عَنْ تَكْلِفٍ وَشَدُوذٍ فِي الْجُمْلَةِ.

وَاعْلَمْ أَنَّ مَذْهَبَ الْبَصْرِيِّينَ مَنَعَ تَقْدِيمِ مَفْعُولِ اسْمِ الْفِعْلِ عَلَيْهِ لِضَعْفِهِ بِعَدَمِ تَصْرُفِهِ وَلَمْ يُسْمَعْ وَلِذَا مَنَعَ الْإِسْتِعْمَالَ فِيهِ وَأَجَازَهُ الْكِسَائِيُّ مُحْتَجًّا بِقَوْلِ عَزَّ وَجَلَّ: {كِتَابَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ}⁸ وَقَوْلُهُ: {يَا أَيُّهَا الْمَائِحُ دَلُوِي دُونَكُمْ}⁹ وَتَأْوَلُهُ سَبِيئِيُّهُ بِأَنَّ (كِتَابَ اللَّهِ) مَصْدَرٌ فِعْلٌ مُقَدَّرٌ دَلَّ عَلَيْهِ (كَتَبَ) وَ (فَرَضَ) وَ (وَعَدَ) أَوْ (الزَّمُ) مُقَدَّرٌ.

1 والمراد بأجزاء الكلمة الثلاثة هو الاسم والفعل والحرف.

2 هو أبو عثمان المازني، انظر للحصول على معلومات مفصلة: جمال الدين أبو الحسن علي بن يوسف القفطي، *إنباه الرواة على أنباه النحاة*، تحقيق: محمد أبو الفضل إبراهيم (القاهرة: دار الفكر العربي - بيروت: مؤسسة الكتب الثقافية، 1982)، 281/1.

3 هو علي بن حمزة الكسائي الأسدي الكوفي، انظر للحصول على معلومات مفصلة: محمد بن الحسن بن عبيد الله بن مذحج الزبيدي الأندلسي الإشبيلي، *طبقات النحويين واللغويين*، تحقيق: محمد أبو الفضل إبراهيم (مصر: دار المعارف)، 127.

4 هو إسحاق بن السكيت أبو يعقوب، انظر: الزبيدي، *طبقات النحويين*، 202.

5 هو عمرو بن عثمان بن قنبر، انظر للحصول على معلومات مفصلة: الزبيدي، *طبقات النحويين*، 66.

6 هو ابن خروف الأندلسي، انظر للحصول على معلومات مفصلة: القفطي، *إنباه الرواة*، 192/4.

7 هو عمر بن محمد بن عمر بن عبد الله أبو علي الشلوبيني الأندلسي، انظر للحصول على معلومات مفصلة: القفطي، *إنباه الرواة*، 332/2.

8 النساء، 24/4.

9 أبو بكر محمد بن الحسن دريد الأزدي، *جمهرة اللغة*، تحقيق: رمزي منير بعلبكي (بيروت: دار العلم للملايين، 1987)، 574/1.

[110ظ] و(عَلَيْكُمْ) مُتَعَلِّقٌ (بِكِتَاب) أَوْ تَأْكِيدٌ لِلأَمْرِ وَالنَّبِيَّةُ بِتَقْدِيرِ (إِمْلًا) أَوْ (حُدًّا) وَنَحْوَهُ وَهُوَ أَوَّلَى مِنْ جَعَلِ (دَلْوِي) مُتَبَدِّلاً خَبْرَهُ (ذَوْنِكَ) وَلِذَا مَنَعَ سَيَبُوتَهُ (زَيْدًا عَلْبُكَ) إِلَّا أَنْ يُقَدَّرَ فِعْلٌ يَنْصِبُهُ كَمَا ذَكَرَهُ فِي الإِضْمَارِ وَقَوْلُ ابْنِ خَرُوفٍ إِنَّهُ دَلِيلٌ عَلَى أَنَّهُ يَجُوزُ أَنْ يُفَسَّرَ مَا لَا يَعْمَلُ عِنْدَهُ خَطَأً لِأَنَّهُ نَصٌّ عَلَى خِلَافِهِ وَلَيْسَ كُلُّ مُقَدَّرٍ مُفَسَّرٌ وَفِي هَذِهِ الْمَسْأَلَةِ خِلَافٌ فَصَّلَهُ الشَّاطِبِيُّ، [ت. 790هـ/1388م] في شَرْحِ الأَلْفِيَّةِ 11 تَمَّ وَاللَّهُ الْحَمْدُ وَالْمِنَّةُ.

المصادر والمراجع

الإشبيلي، محمد بن الحسن بن عبيد الله بن مذحج الزبيدي الأندلسي. طبقات النحويين واللغويين. تحقيق: محمد أبو الفضل إبراهيم. مصر: دار المعارف.
 ريد الأزدى، أبو بكر محمد بن الحسن. جمهرة اللغة. تحقيق: رمزي منير بعلبكي. بيروت: دار العلم للملايين، 1407هـ/1987م.
 سيبويه، عمرو بن عثمان. الكتاب. تحقيق: عبد السلام محمد هارون. القاهرة: مكتبة الخانجي، 1408 هـ/1988م.
 الشاطبي، إبراهيم بن موسى. المقاصد الشافية في شرح الخلاصة الكافية. مكة المكرمة: معهد البحوث العلمية وإحياء التراث الإسلامي بجامعة أم القرى، 1428هـ/2008م.
 القفطي، أبو الحسن علي بن يوسف. إنباه الرواة على إنباه النحاة. تحقيق: محمد أبو الفضل إبراهيم. القاهرة: دار الفكر العربي، بيروت: مؤسسة الكتب الثقافية، 1402هـ/1982م.
 كحالة، عمر رضا. معجم المؤلفين. دمشق: مطبعة الترقى، 1380هـ/1961م.

¹⁰ هو إبراهيم بن موسى الشاطبي، انظر للحصول على معلومات مفصلة: عمر رضا كحالة، معجم المؤلفين، (دمشق: مطبعة الترقى، 1961)، 298/14.

¹¹ انظر للحصول على معلومات مفصلة: إبراهيم بن موسى الشاطبي، شرح الشاطبي لألفية ابن مالك المسمى (المقاصد الشافية في شرح الخلاصة الكافية)، 5/494-528.

KAYNAKÇA

- Altıkulaç, Tayyar. "Kisâî, Ali b. Hamza". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/69-70. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Kur'ân-ı Kerîm Meâli*. çev. Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 12. Basım, 2011.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b İbrâhîm el-Cu'fî. *el-Câmiu's-Sahîh*. thk. Elbağa Mustafa. Dimeşk: Darü'l-Yemame, 1993.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî. *Sahih-i Buhari Tercemesi*. çev. Mehmet Sofuoğlu. Ankara: Ötüken Yayınları, 2013.
- Çavuşoğlu, Ali Hakan - Reysûnî, Ahmed. "İbrâhim b. Mûsâ Şâtıbî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Dakr, Abdulgani. *Mu'cemu'l-Kava'idu'l-Arabiyye Fi'n-Nahvi ve't-Tasrif*. Dımaşk: Dâru'l- Kalem, 1986.
- Durmuş, İsmail. "Muhibbî, Muhammed Emîn". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/35-37. İstanbul: TDV Yayınları, 2020.
- Elmalı, Hüseyin. "Ebû Osman El-Mâzinî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 209-210. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1994.
- Emrah, Bolat. *Arap Dilinde İsim-Fiiller ve Kur'an Semantiğine Etkileri*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022.
- Ergin, Ali Şakir. "Hafâcî, Şehâbeddin". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15/72-73. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Galâyânî, Mustafa. *Câmiû'd-Durûsi-l Arabiyye*. Beyrut: Mektebetü Asriyye, 30. Basım, 1994.
- Güven, Mustafa Salim. "Saçaklızâde Mehmed Maraşî'nin Risâletü'r-Raks Adlı Eserinin Tahlil ve Tahkiki". *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/1 (2020), 899-952.
- Hafâcî, Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ömer. *Reyhânetü'l-elibbâ ve zehretü'l-hayâti'd-dünyâ*. thk. Abdulfettâh Muhammed Hulv. Kahire: Matbaatu İsa el-Babî el-Halebî, 1967.
- Hafâcî, Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ömer. *Risâle fî ma'na'l-iğrâ*. İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Murad Molla, 01836-047, 109-110.

- Hafâcî, Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ömer. *‘Înâyetü'l-kâdî ve kifâyetü'r-Râzî hâşiyeye ‘alâ tefsîri'l-Beyzâvî*. Beyrut: Dâru Sadr, tsz.
- Hoca, Nazif. "Abdülkâdir el-Bağdâdî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/230-231. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- İbn Akîl, Ebû Muhammed Bahâüddîn Abdullah b. Abdirrahmân b. Abdillâh. *Şerhu Elfiyyeti İbn Mâlik*. nşr. Muhammed Muhyiddin Abdulhamîd. Dımaşk: Daru'l-Fikr, 1985.
- İbn Düreyd, Ebû Bekr Muhammed b. Hasen. *Cemheretü'l-Luga*. thk. Remzi Münir Baalbeki. 3 Cilt. Beyrut: Darü'l-İlm li'l-Melayin, 1987.
- İbn Hişâm en-Nahvî, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdullâh b. Yûsuf. *Evzahu'l-mesâlik ‘ilâ Elfiyyeti İbn Mâlik*. nşr. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamid. Beyrut: Mektebu'l Asriyye, 2003.
- İbn Mâlik et-Tâî, Ebû Abdullâh Cemâlüddîn Muhammed b. Abdullâh. *Şerhu'l-Kâfiyeti's-şâfiye*. 5 Cilt. Mekke: Câmi'atü Ümmi'l-Ğurâ, 1982.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mûkerrem. *Lisânü'l-'Arab*. Beyrut: Dâru Sâdır, 1414.
- Karaarslan, Nasuhi Ünal. "İbnü's-Sikkît". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/210-211. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Keskin, Mustafa. "Şihâbüddîn el-Hafâcî: Hayatı, İlmi Şahsiyeti ve Eserleri". *Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/2 (Aralık 2016), 101-130.
- Kıftî, Ebü'l-Hasen Cemâlüddîn Alî b. Yûsuf b. İbrâhîm b. Abdilvâhid. *İnbâhü'r-ruvât ‘alâ enbâhi'n-nühât*. thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhîm el-Mısrî. Kahire: Daru'l-Fikr Arabî, 1982.
- Kılıç, Hulusi. "Harîrî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/191-192. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Muhibbî, Muhammed el-Emîn b. Fazlillâh b. Muhibbillâh. *Hulâsatü'l-eser fi e'yâni'l-karni'l-hâdî ‘aşar*. 1 Cilt. Kahire: Matbaatu'l- Vehbiyye, 1284.
- Nuveyhîd, Âdil. *Mu'cemu'l-mufessirîn min sadri'l-islâm hatta'l-asri'l-hâdir*. Beyrut: Muessesetu'n- Nuveyhidi's-Sekâfiyye, 1983.
- Özbalıkcı, Mehmet Reşit. "Sîbeveyhi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37/130-134. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Özbalıkcı, Mehmet Reşit. "Şelevbîn". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/493-494. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Radî, Ebü'l-Hasen Muhammed b. el-Hüseyn b. Mûsâ b. Muhammed eş-Şerîf. *Şerhü'r-Radi ala'l-Kafiyeti İbni'l-Hacib*. Bingâzî: Camiatu Garyounis, 1996.
- Sabbân, Ebü'l-İrfân Muhammed b. Alî. *Hâşiyeye ‘alâ şerhi'l-üşmûnî menhecü's-sâlik ilâ Elfiyyeti İbn Mâlik hâşiyetü's-Sabbân*. Beyrut: Daru'l-Fikr, tsz.
- Sîrâfî, Ebû Saîd el-Hasen b. Abdillâh b. Merzûbân. *Şerhu Kitâbi Sîbeveyhi*. thk. Ahmed Hasan Mehdelavi. 5 Cilt. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2008.

- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-. *Hem'u'l-hevâmi' fi şerhi cem'i'l-cevâmi'*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1992.
- Şâtıbî, Ebû İshâk İbrâhîm b. Mûsâ b. Muhammed. *el-Makâsîdü's-şâfiye fi şerhi'l-Hulâsati'l-kâfiye*. thk. Muhammed Seyyid Osman. Beyrut: Darü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2007.
- Şevvâ, Eymen Abdürrezzâk. *Mu'cemu Esmâi'l-Efâ'li Fi'l-Lugati'l-Arabiyyeti*. Dımaşk: Matbûât Mecmei'l-Lugati'l-Arabiyyeti, 2006.
- Turgut, Abdulhamit. "Şehâbeddin el-Hafâcî ve Nahivdeki Yöntemi". *Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 6/2 (2022), 845-866.
- Uz, Habip. *Arap Şiirinde Tahzir ve İğranın Üslup Bakımından İncelenmesi*. Karaman: Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.
- Yavuz, Mehmet. "Şenevânî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2/303-305. Ankara: TDV Yayınları, 2019.
- Zebîdî, Ebü'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdirrezzâk. *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-kâmûs*. thk. Mustafa Hicazî. Kuveyt: Matbaatu Hukumeti'l-Kuveyt, 1969.